

hîde sabit olan hakikati demektir. Yarattığı Tanrı'nın sürekli biçimde bu a'yân-ı sâbiteye tecelli etmesinden veya kelâmcıların tabiriyle Hakk'ın a'yân-ı sâbiteyi bilmesinden ibarettir. Bu kavramın yaratılışla ilgili diğer bir yönü de yaratılışın, yani bir zaman içinde gerçekleşen hudûsun ezel ile ilişkili olmasıdır. Zira her şey kadimde bir taayyüne sahiptir ve her şey ezeldeki haline göre dışta varlık kazanmaktadır. Bu yaklaşım kısmen Mu'tezile'nin ma'dûmât, kısmen İslâm filozoflarının mahiyet fikriyle irtibatlı olsa da genelde Eş'arîler'in sıfatlar teorisiyle ilgilidir. İbnü'l-Arabî'ye göre sudûrun ortaya çıkardığı bazı sorunlar da ancak a'yân-ı sâbite ile çözülebilir. A'yân-ı sâbite sürekli olarak ilâhî ilimdedir ve dıştaki âlem a'yân-ı sâbitenin gölgelerinden ibarettir.

İbnü'l-Arabî yaratılışın gayesi meselesini de ele almıştır. Ona göre âlem bir maksat için var olmuştur. Ancak İbnü'l-Arabî bu görüşlerini açıklamak üzere bazı âyetleri, bir kısmı zayıf veya mevzû olan hadisleri yorumlamıştır. Buradan hareketle sûfiler "kenz-i mahfî" tabirini üretmişlerdir. Bu kavram, "Ben gizli bir hazine idim, tanınmayı murat ettim; mahlûkatı yaratıp kendimi tanıttım, böylece onlar da beni tanımış oldu" anlamındaki rivayete dayanmaktadır (bu rivayetin mevzû oluşu hakkında ittifak edilmiştir, bk. Aclûnî, II, 155). Vahdet-i vücûd merkezinde gelişen tasavvuf düşüncesinde bu kavram Tanrı'ya işaret eder. Bu tabir ekseninde dile getirilen düşünce âlemin varlık sebebinin ilâhî kemalin feyzânı şeklinde görmek ve bu düşünce bir ölçüde sudûr teorisinin kemal-mükemmel fikriyle irtibatlı görünmektedir. İnsan bu maksadın gerçekleşmesinin vasıtası sayılır. İbnü'l-Arabî insanın bu yönünü anlatmak için, "İnsan ilk maksatla amaçlanan varlıktır" der (*Fusûsu'l-hikem*, s. 26) ve insanı âlem aynasının cilâsı kabul eder. Burada insandan kastedilen insân-ı kâmil (Hz. Peygamber) olsa da vekâleten bütün insanlar bu kapsama girer. Sûfiler hakikat-i Muhammediyye, nûr-ı Muhammedî, akl-ı evvel gibi terkipleri bu bağlamda yorumlamışlardır. Yaratılışla ilgili düşüncelerden biri de varlık mertebeleridir. İbnü'l-Arabî'ye göre yaratma veya taayyün belirli mertebelere göre ortaya çıkar. Mertebeler düşüncesi "bir" ile "çokluk" sorununu açıklamayı hedefler ve her mertebeye ilgili çeşitli sorunlar üzerinde durulur (*DîA*, XX, 500). Mertebeler fikri özellikle tecerrüd, fenâ, mi'rac gibi tasavvufî bilginin merkezî kavramlarını açıkla-

mada belirleyici rol oynar. Bu sebeple bir insanın kemale ermesi demek olan mi'rac veya terakkî yolculuğu bütün yaratılış mertebelerini geçerek ilk taayyün mertebesine dönmesiyle gerçekleşir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kelâbâzi, *Taaruf* (Uludağ), s. 63, 100; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı* (trc. Muharrem Tan), İstanbul 1999, III, 94 vd., 152; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (nşr. İsmâ'îl Abdülhâdî Kindîl), Beyrut 1980, s. 521; Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Risâle* (trc. Dilaver Selvi), İstanbul 2005, s. 234, 345 vd., 355; Sühreverdî, *Avârif*, s. 194 vd.; İbnü'l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2006, I, 23; a.m.f., *Fusûsu'l-hikem* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2006, s. 26, 169, 429; Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafizikî: Mißtâhu gaybi'l-cem ve'l-vücûd* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2002, s. 10, 14, 31; a.m.f., *Sadreddin Konevî ve Nasiredin Tûsî Arasında Yazışmalar: el-Mürâselât* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2002, s. 64, 72; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâz* (nşr. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed), Dimaşk 1421/2000, II, 155; A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahrâlî – Selçuk Eraydın), İstanbul 1987, I, 39; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 283; Ebû'l-Alâ el-Affî, *İslâm Tasavvufu: İslâm'da Mânevî Hayat* (trc. Ekrem Demirli – Abdullah Kartal), İstanbul 1996, s. 185; Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul 2005, s. 54, 227; a.m.f., *İslâm Metafizikinde Tanrı ve İnsan: İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, İstanbul 2008, s. 169 vd., 177 vd., 214; M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DîA*, XX, 500.

EKREM DEMİRLİ

□ DİNLER TARİHİ. Canlı ve cansız bütün varlıkların yaratılışı meselesi dinlerde çeşitli kavramların kendisiyle ilişkilendirildiği aslı doktrinlerin temelini oluşturur. Yaratılış ve ondan sonraki düzenlemeler (kozmozoloji ve kozmogoni) sadece var olmanın mahiyetini açıklamaz, aynı zamanda insanın yeryüzündeki konumu ile kendisini kurtuluşa ulaştıracak yolu içeren ah-lâkî tutuma dair doktrinleri de belirler. Böylece dinlerde yaratılış doktrinini, Tanrı'nın insana yönelik metafizik planının tarihsel ve fiziksel zemininin teşkiline ışık tutar.

Dinlerde yaratılış felsefelerinin açıklanmaya çalışıldığı şey büyük oranda evrenin, dünyanın, canlıların ve cansızların nasıl meydana geldiği ve düzenlendiği problemiyle ilgilidir. Tarih felsefesi açısından bakıldığında bu probleme iki farklı din şeklinin iki farklı sistem geliştirerek cevap vermeye çalıştığı görülür. Çok tanrılı dinler, yaratılışı döngüsel (devrî) bir tarih tezi üzerine oturarak bu konuda tek tanrılı dinlere has yoktan var etme doktrinini gerektirdiği delilleri bütünüyle dışla-

maktadır. Döngüsel tezi savunan çok tanrılı antik dinlerde yaratılış sonradan ortaya çıkan bir süreç değildir. Madde ve form ezelden beri var olagelen bir şeydir, ilâhlar sadece var olan ilk maddeye şekil vermiştir. Yaratılış başı ve sonu bulunmayan, sürekli tekrarlanan formlar âleminde bir düzenlemedir. Gerçekte tanrılar da bu âlemin bir parçası olup zaman açısından ondan önce değildir. Klasik örneklerine Sumer ve Grekler'de rastlandığı gibi insandan önce dünyada var olan tanrılar, yapmak zorunda kaldıkları dünyevî işlerden (beslenmek, hatta tarım yapmak vb.) kurtulmak amacıyla insanı ve insan için çeşitli canlıları yaratmaya mecbur kalmışlardır. Çok tanrılı dinlerde her şeyin kendisinden meydana getirildiği ilk madde çoğunlukla su, bazan kozmik bir yumurta veya bir toprak parçasıdır. Her yaratılış, bu ilk unsurun iyi ve kötü parçalar halinde ikiye ayrılması ve bunların birbiriyle mücadele etmesiyle devam eder. İyi olan unsur iyi varlık türlerine şekil verir; çoğu defa tanrılar bu aşamada ortaya çıkar. Kötü olan unsur da kendine uygun tanrılar yaratır. İnsanın yaratılması da bu yaratılmış tanrılarının bir icraatı olarak kabul edilir.

Eski Mezopotamya'da Sumerler'den başlayarak yaratılışla ilgili bütün efsaneleri Enuma Eliş adı verilen çivi yazılı metinlerde bulmak mümkündür. Buna göre başlangıçta kaosu temsil eden ilk tuzlu su Tiamat'la (dışıl prensip) yer altında mevcut tatlı su Abzu (eril prensip) vardı. İki suyun karışımından ilk tanrılar Mummu, Lahmu, Lahammu, Anşar, Kişar doğdu. Bu tanrılar daha sonra göktaşını Anu ile tatlı suların tanrısı Ea'yı yaratır. Bunların çok sayıda tanrıyı yaratmaları üzerine Abzu rahatsız olup çocukları olan tanrıları öldürmeye karar verir. Bunu öğrenen tanrılardan en bilgisi Ea bir büyü ile Abzu'yu öldürür ve sarayını Abzu üzerine inşa eder. Ardından eşiyile birlikte fırtına tanrısı olacak dört kulaklı ve dört gözlü Marduk'u yaratır. Eşinin öldürülmesi üzerine Tiamat kendi taraftarları olan tanrıları toplar ve büyüü güçlere sahip Kingu'yu bunların başına getirir. Marduk'la Tiamat arasında meydana gelen şiddetli savaşta Marduk galip çıkar. Tiamat'ın bedenini parçalayan Marduk onun organlarından yeri ve göğü yaratır. Marduk, Kingu'nun toprakla karıştırılmış kanından insanı halkeder ve Ea aracılığıyla insanın yeryüzündeki konumunu ve görevlerini belirler. Bu mitler çerçevesinde anlatılan öykülerin ve kahramanların dönemin belli

YARATMA

tarihî şartlarını yansıttığı gerçeği burada incelenemeyecek kadar ayrıntılıdır.

İkinci tür yaratılış felsefesi tek tanrılı dinlerde ortaya çıkan yoktan yaratılış (ex nihilo) biçimidir. Bu yaratılış anlayışında Tanrı mevcut olan her şeyi tamamen yoktan var etmiş ve tamamen iradî şekilde düzenlemiştir. Ex nihilo modelinin iki örneği Yahudilik ve Hıristiyanlık'tır. Yahudilik'te yaratılışa ilgili anlatımlar büyük oranda Tevrat'ın Tekvîn kitabının ilk dört bölümünde bulunur. Birinci bölümün birinci cümlesinden ikinci bölümün dördüncü cümlesine kadar yer alan kısımda hiçbir şey yokken Tanrı'nın ilk temel formları yaratması ele alınır. Önce ışık, sonra suların arasından gök kubbenin yaratılışı, denizler ve bitkilerin yaratılışı, hayvanların yaratılışı, insanın Tanrı süretinde yaratılışı anlatılır. Bu yaratılış işlemi altı günde tamamlanır ve yedinci gün kutsanır. Bura ya kadar nakledilen yaratılış öyküsü ikinci bölümden üçüncü bölümün sonuna kadar farklı şekilde tekrarlanır. Bu bölümdeki ana konu Âdem ile Havvâ'nın cennetteki hayatıdır. Tanrı topraktan Âdem'i, onun kaburga kemiğinden Havvâ'yı yaratır. Kissanın geri kalan kısmı yılanın Havvâ ile Âdem'i kandırması ve onların cennetten çıkarılmasıyla ilgilidir. Cennetten uzaklaştırma tarihsel yaratılışın başlangıcı teşkil eder. Yaratılışın amacı Tanrı'ya kulluktur. İnsan bütün yaratılmışların üzerinde bir konuma yerleştirilerek bu amacın anlamı açıklanır. Kabalacı yaratılış doktrini, yaratılmayı Tanrı'nın belli aşamalar halinde on ayrı şekilde tecellisi şeklinde algılayıp İslâm tasavvufundaki vahdet-i vücûd fikrine yaklaşır. Hıristiyanlık'ta yaratılış büyük oranda Yahudilik'teki doktrin çerçevesinde yorumlanmış da kilise babaları yaratılışın altı günde vuku bulunduğu yolundaki ifadeyi sembolik bir anlatım olarak kabul eder. Hıristiyan yaratılış doktrini Yahudilik'ten ayıran en önemli husus şeytanın yaratılış konusundaki mistik misyonudur. Şeytan, Âdem ile Havvâ'nın yaratılma süresinde tarihsel ve zamansal boyutların oluşumunda âdeta görünmeyen mistik bir rol oynar. Onun yoldan çıkarması eylemi zaman ve tarihin teşekkül mantığına zemin hazırlar. Buradan hareketle gnostik Hıristiyanlık yaratılış ve kuruluş süreçlerini şeytanın misyonu ile ilişkilendirir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Heidel, *The Babylonian Genesis: The Story of the Creation*, Chicago 1942, s. 15-25; F. G. Bratton, *Myths and Legends of the Ancient Near East*, New York 1970, s. 7, 8, 9; J. S. Forrester-

Broun, *The Two Creation Stories in Genesis*, Berkeley 1974, s. 8, 10, 15; F. R. McCurley, *Ancient Myths and Biblical Faith: Scriptural Transformation*, Philadelphia 1983, s. 10, 11, 12; S. N. Kramer, *Tarih Sümerde Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 10, 12, 20; a.m.f., *Sümer Mitolojisi* (trc. Hamide Koyukan), İstanbul 1999, s. 66-70; S. H. Hook, *Orta Doğu Mitolojisi* (trc. Alâeddin Şenel), Ankara 1991, s. 24-30; J. Campbell, *İlkel Mitoloji* (trc. Kudret Emiroğlu), İstanbul 1992, s. 10-25; M. Eliade, *Ebedî Dönüş Mitosu* (trc. Ümit Altuğ), İstanbul 1994, s. 61-70.

KÜRŞAT DEMİRCİ

YARDIMLAŞMA

İnsanın sosyal bir varlık olması ve toplu halde yaşaması, toplu halde yaşayan insanların da birbirlerinin yardımına ihtiyaç duyması sebebiyle İslâmî literatürde yardım ve yardımlaşmaya dair çok sayıda kavram bulunmaktadır. "Yardım etmek" anlamındaki **avn** kökünden türeyen **teâvün** ve **muâvene** "yardımlaşma" mânâsında en sık rastlanan kelimelerdendir. **İâne** ve **maûnet** kelimeleri de "yardım etmek" mânâsında kullanılır. Yardım eden kimseye ve genellikle işe yarayan her şeye **muîn**, birinden yardım istemeye **istiâne**, kendisinden yardım istenen kişiye **müsteân** denir (*Lisânü'l-Ârab*, "avn" md.). Yine aynı kökten gelen **mâûn** insanlara faydalı olan şeyleri anlatır (Taberî, XII, 709). Modern Arapça'da kooperatif için **teâvüniyye** kelimesi kullanılır. "Birine yardımcı olup yükünü sırtlama, yükünü paylaşma" anlamındaki **zahr** kökünden türeyen **tezâhür** ve **müzâhere** "birbirine destek olmak, yardımlaşmak", **zâhir** ve **zahîr** de "yardım eden" demektir (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zahr" md.; *Lisânü'l-Ârab*, "zahr" md.). "Yardım etmek" mânâsına gelen bir başka kelime de **nasr**dir. Nasr "mazluma yardım etmek", **nusret** ise "yardım etmenin güzelliği (hüsnü'l-maûne)" diye açıklanır. Aynı kökten **nâsir** ve **nasîr** "yardım eden", **tenâsur** "yardımlaşma", **müstansır** "yardım isteyen" mânâsındadır. Nasîrin çoğulu olan **ensâr** kelimesi Mekke muhacirlerine yardım eden Medinelî müslümanlar hakkında kullanılmıştır (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "nşr" md.; *Lisânü'l-Ârab*, "nşr" md.). Bunların yanında sözlükte "birinin bakımını, ihtiyaçlarını üzerine almak" anlamındaki "kefil" kökünden türeyen "tekâfül" "birbirine kefil olmak, birbirinin ihtiyacını karşılamak" demektir. Bir kimsenin bakımını üzerine alana **kâfil** ve **kefil** denir. Modern Arapça'da "et-tekâfülü'l-ictimâî" sosyal dayanışmayı ifade eder. İslâmî kaynaklarda ayrıca "te-

âdud, tesânüd, tevâsul, üflet / teâlûf, ih-san, infak" gibi kavramlar da yardımlaşma bağlamında kullanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de iâne kavramı iki âyette yer alır (el-Kehf 18/95; el-Furkân 25/4). Dört âyette istiâne masdarından gelen fiiller özellikle "Allah'tan yardım isteme" anlamında, iki âyette müsteân "yardımı umulan" mânâsında Allah'ın sıfatı olarak geçer (Yûsuf 12/18; el-Enbiyâ 21/112). Teâvün kavramının iki defa zikredildiği Mâide sûresinin 2. âyetinde, kötülük edenlere karşı hissedilen öfkeden intikamcı ve saldırgan tutumlara yol açmaması gerektiği belirtildikten sonra, "İyilik ve takvâda yardımlaşın, kötülük ve düşmanlık yolunda yardımlaşmayın" buyrulmak suretiyle Câhiliye asabiyetinin beslediği, hiçbir ahlâkî ölçü tanımayan kabileci dayanışma ve yardımlaşma reddedilir. Şevkânî buradaki yardımlaşmanın bütün iyilikleri, yardımlaşma yasağının da bütün kötülükleri kapsadığını söyler (*Fethu'l-kadir*, II, 10). Kurtubî'ye göre iyilik ve takvâda yardımlaşmanın çeşitli yolları vardır ve herkesin yardımı kendi yetenek ve imkânlarına göredir; mesele âlim bilgisine, zengin malıyla başkasına yardım eder (*el-Câmî*, VI, 46-47). Mâverdî bu âyette insanlara yardımlaşma emredilirken iyilik ile takvânın birlikte zikredilmesinin sebebinin şöyle açıklar: "Çünkü Allah'ın hoşnutluğu takvâ ile, insanların hoşnutluğu iyilikle kazanılır; bu ikisine sahip olan kimse tam mutluluğa ve sonsuz nimete sahip olur" (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 184). Kur'an'da zahr ve türevleri de sıkça geçmektedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "zhr" md.). Üç âyette müzâhere (et-Tevbe 9/4; el-Ahzâb 33/26; el-Mümtehine 60/9), üç âyette de tezâhür (el-Bakara 2/85; el-Kasas 28/48; et-Tahrîm 66/4) masdarından fiil kalıpları bulunur. Mâide sûresinin 2. âyetindeki teâvün yerine Bakara sûresinin 85. âyetinde tezâhür masdarından bir fiil kullanılır ve yahudileri eleştiri bağlamında, "Sonra siz ... kötülük ve düşmanlık yolunda onlarla yardımlaşıyorsunuz" ifadesi geçer. Tezâhür ve müzâhere kavramının yer aldığı diğer âyetlerde de haklı ve meşrû olmayan yardımlaşmalar nehyedilir. Beş âyette zahîr kelimesi yer alır (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "zahr" md.). Nasr masdarının türevleri de hem Allah'a hem insanlara nisbet edilerek birçok âyette kullanılmıştır (a.g.e., "nşr" md.). Bir âyette, "Allah size yardım ederse artık sizi hiç kimse yenemez; sizi yardımsız bırakacak olursa O'nun dışında size yardım edebilecek kim vardır? Müminler yal-